

वन-लायनर रिव्हिजन नोट्स

हिंदू धर्म

राज्यसेवा व UPSC परीक्षा उपयोगी

महत्त्वाची नोंद: "हिंदू धर्माचा संस्थापक कोण?" असा प्रश्न इतर धर्माप्रमाणे एका व्यक्तीचे नाव देऊन अचूकपणे सोडवता येत नाही. हिंदू धर्म हा दीर्घ ऐतिहासिक प्रक्रियेत विकसित झालेला विविध परंपरांचा समूह आहे.

वेद • उपनिषदे • महाकाव्ये • षड्दर्शन • संप्रदाय • सण • मंदिर वास्तुशैली • महत्त्वाचे One-Liners

०१ मूलभूत माहिती

सुद्धा	One-Liner
धर्माचे नाव	हिंदू धर्म / सनातन धर्म
संस्थापक	एकच संस्थापक नाही
प्राचीन नाव	सनातन धर्म
स्वरूप	विविध धार्मिक, तात्त्विक व सांस्कृतिक परंपरांचा समूह
प्राचीन आधार	वैदिक परंपरा
प्रमुख प्राचीन भाषा	संस्कृत
मुख्य धार्मिक साहित्य	वेद, ब्राह्मण, आरण्यके, उपनिषदे, वेदांगे, पुराणे, रामायण, महाभारत, भगवद्गीता
मूलभूत संकल्पना	धर्म, कर्म, पुनर्जन्म, मोक्ष
प्रमुख तत्त्वज्ञान	षड्दर्शन
प्रमुख देवपरंपरा	शैव, वैष्णव, शाक्त इ.
महत्त्वाची संकल्पना	पुरुषार्थ चतुष्टय
आश्रमव्यवस्था	ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास
पुरुषार्थ	धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष

०२ वेद — सर्वात महत्त्वाचे

वेद = श्रुती साहित्याचा मूलभूत भाग.

वेद	मुख्य वैशिष्ट्य
ऋग्वेद	देवतांची स्तुती करणारी ऋचा/सूक्ते
सामवेद	गायनासाठी वापरली जाणारी सामे
यजुर्वेद	यज्ञविधी व मंत्र
अथर्ववेद	विविध मंत्र, उपचार, गृहजीवन व धार्मिक प्रथा

लक्षात ठेवा: ऋग्वेद = स्तुती • सामवेद = संगीत • यजुर्वेद = यज्ञ • अथर्ववेद = दैनंदिन जीवनाशी संबंधित विविध मंत्र. ऋग्वेद हा चार वेदांपैकी सर्वात प्राचीन मानला जातो.

०३ वैदिक साहित्याची रचना

वेद → ब्राह्मण → आरण्यक → उपनिषद

- **संहिता** — मंत्र व सूक्तांचा संग्रह.
- **ब्राह्मण ग्रंथ** — यज्ञकर्माचे स्पष्टीकरण.
- **आरण्यके** — यज्ञापासून तात्त्विक चिंतनाकडे संक्रमण.
- **उपनिषदे** — आत्मा, ब्रह्म, जग, ज्ञान व मोक्ष यांवरील तात्त्विक चिंतन.

०४ उपनिषदे

- उपनिषदे वेदांत परंपरेचा आधार आहेत.
- उपनिषदांचा मुख्य भर ज्ञान व तात्त्विक चिंतनावर आहे.
- आत्मा आणि ब्रह्म यांचे स्वरूप हा महत्त्वाचा विषय आहे.
- कर्म, पुनर्जन्म व मोक्ष यांचा सखोल विचार उपनिषदांत आढळतो.
- प्रमुख उपनिषदे — ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुंडक, मांडूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छांदोग्य, बृहदारण्यक इ.

महत्त्वाची सूत्रे — चार महावाक्ये

"तत्त्वमसि" — छांदोग्य उपनिषद

"अहं ब्रह्मास्मि" — बृहदारण्यक उपनिषद

"प्रज्ञानं ब्रह्म" — ऐतरेय उपनिषद

"अयमात्मा ब्रह्म" — मांडूक्य उपनिषद

०५ वेदांगे — 6

वेदांचे अध्ययन व आकलन करण्यासाठी सहा वेदांगे विकसित झाली:

- **शिक्षा** — उच्चारशास्त्र
- **कल्प** — विधी व आचार
- **व्याकरण** — भाषेचे व्याकरण
- **निरुक्त** — शब्दांची व्युत्पत्ती/अर्थ
- **छंद** — वृत्त व छंदशास्त्र
- **ज्योतिष** — कालगणना व खगोलाशी संबंधित अध्ययन

स्मरणसूत्र: शि-क-व्य-नि-छ-ज्यो

०६ महाकाव्ये

रामायण

- परंपरेने वाल्मीकी यांना रामायणाचे आद्य कवी मानले जाते.
- रामायणाचा प्रमुख विषय रामाचे जीवन व आदर्श.
- रामायणातील प्रमुख पात्रे — राम, सीता, लक्ष्मण, भरत, हनुमान, रावण.

महाभारत

- परंपरेने व्यास यांना महाभारताचे रचनाकार मानले जाते.
- महाभारताचा केंद्रबिंदू — कुरुक्षेत्रातील संघर्ष व कुरुवंशाची कथा.
- भगवद्गीता महाभारताचा भाग आहे.
- भगवद्गीतेत कर्मयोग, ज्ञानयोग व भक्तियोग यांसारख्या मार्गांची चर्चा आहे.

०७ भगवद्गीता

- भगवद्गीता महाभारताच्या भीष्मपर्वाचा भाग आहे.
- संवाद — श्रीकृष्ण व अर्जुन.
- युद्धभूमी — कुरुक्षेत्र.
- मुख्य विषय — कर्तव्य, कर्म, ज्ञान, भक्ती व मोक्ष.
- निष्काम कर्म हा गीतेतील अत्यंत महत्त्वाचा विचार आहे.

०८ पुराणे

- पुराणे हिंदू धार्मिक-सांस्कृतिक परंपरेतील महत्त्वाचे साहित्य आहे.
- परंपरेनुसार 18 महापुराणे मानली जातात.
- प्रमुख पुराणे — विष्णु पुराण, भागवत पुराण, शिव पुराण, मार्कंडेय पुराण, मत्स्य पुराण, वायू पुराण, ब्रह्म पुराण इ.
- भागवत पुराण — कृष्णभक्तीशी विशेष संबंधित.
- मार्कंडेय पुराण — देवीमाहात्म्य / दुर्गासप्तशतीशी संबंधित.
- विष्णु पुराण — वैष्णव परंपरेतील महत्त्वाचा ग्रंथ.

०९ षड्दर्शन — हिंदू तत्त्वज्ञान

दर्शन	प्रमुख आचार्य/परंपरा
सांख्य	कपिल
योग	पतंजली
न्याय	गौतम
वैशेषिक	कणाद
पूर्वमीमांसा	जैमिनी
वेदांत/उत्तरमीमांसा	बादरायण

- **सांख्य** — पुरुष व प्रकृती या द्वैतावर आधारित.
- **योग** — पतंजलींच्या योगसूत्रांशी संबंधित.
- **न्याय** — तर्क व प्रमाणशास्त्रावर भर.
- **वैशेषिक** — पदार्थांचे वर्गीकरण व अणुवादाशी संबंधित.
- **पूर्वमीमांसा** — वेदविहित कर्मकांडावर भर.
- **वेदांत** — ब्रह्म, आत्मा व मोक्ष यांवर भर.

१० वेदांतातील प्रमुख विचारधारा

विचारधारा	प्रमुख आचार्य	मुख्य विचार
अद्वैत	आदि शंकराचार्य	ब्रह्म व आत्म्याचे अंतिम ऐक्य
विशिष्टाद्वैत	रामानुजाचार्य	ब्रह्म एक असून जीव-जगत त्याचे विशिष्ट स्वरूप
द्वैत	मध्वाचार्य	जीव व ईश्वर यांच्यात भेद
शुद्धाद्वैत	वल्लभाचार्य	कृष्णभक्ती व शुद्धाद्वैत
द्वैताद्वैत	निम्बार्क	जीव, जग व ब्रह्म यांचे भिन्नता-अभिन्नतेचे नाते

११ हिंदू धर्मातील मूलभूत संकल्पना

- **धर्म** — नैतिक, सामाजिक व धार्मिक कर्तव्य/व्यवस्था यांची व्यापक संकल्पना.
- **कर्म** — व्यक्तीच्या कृतींना नैतिक परिणाम असतात; कर्माचा पुनर्जन्माशी संबंध जोडला जातो.
- **संसार** — जन्म, मृत्यू आणि पुनर्जन्माचे चक्र.
- **मोक्ष** — संसाराच्या चक्रातून मुक्ती.
- **आत्मा** — व्यक्तीच्या आध्यात्मिक अस्तित्वाशी संबंधित संकल्पना.
- **ब्रह्म** — उपनिषदिक परंपरेतील परम तत्त्व/परम सत्य.

१२ पुरुषार्थ चतुष्टय

धर्म + अर्थ + काम + मोक्ष = पुरुषार्थ चतुष्टय

- **धर्म** — कर्तव्य व नैतिकता.
- **अर्थ** — संपत्ती व भौतिक साधने.
- **काम** — इच्छा व जीवनातील आनंद.
- **मोक्ष** — अंतिम आध्यात्मिक मुक्ती.

१३ आश्रमव्यवस्था

- **ब्रह्मचर्याश्रम** — शिक्षण व शिस्त.
- **गृहस्थाश्रम** — कुटुंब व सामाजिक कर्तव्य.
- **वानप्रस्थाश्रम** — संसारापासून क्रमशः अलिप्तता.
- **संन्यासाश्रम** — त्याग व मोक्षाभिमुख जीवन.

१४ वर्णव्यवस्था

परंपरागत वर्णव्यवस्थेत चार वर्ण: ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र.

UPSC साठी महत्त्वाचे: वर्ण ही धार्मिक-सामाजिक वर्गीकरणाची संकल्पना आहे; प्रत्यक्ष ऐतिहासिक समाजरचना अधिक गुंतागुंतीची होती आणि जात/जातीव्यवस्था ही वर्णव्यवस्थेपेक्षा वेगळी ऐतिहासिक सामाजिक रचना आहे.

१५ प्रमुख संप्रदाय

वैष्णव

- विष्णू व त्यांच्या अवतारांची भक्ती.
- राम व कृष्ण हे प्रमुख उपास्य रूप.
- भक्ती परंपरेत अनेक संतपरंपरांचा विकास.

शैव

- शिव हे प्रमुख उपास्य देव; लिंगोपासना महत्त्वाची.
- शैव सिद्धांत, काश्मीर शैववाद, पाशुपत इ. विविध परंपरा.

शाक्त

- शक्ती/देवी ही सर्वोच्च दैवी शक्ती मानली जाते.
- दुर्गा, काली, पार्वती इ. देवीरूपे महत्त्वाची.

स्मार्त

- विविध देवतांना एकाच परमसत्याची रूपे मानणारी परंपरा.
- आदि शंकराचार्यांशी संबंधित स्मार्त परंपरा प्रसिद्ध.

१६ हिंदू धर्मातील प्रमुख देवता

- **ब्रह्मा** — सृष्टीकर्ता म्हणून परंपरेत वर्णन.
- **विष्णू** — पालनकर्ता.
- **शिव** — संहार/परिवर्तनाशी संबंधित.
- **देवी/शक्ती** — दैवी शक्तीचे स्त्रीरूप.
- **गणेश** — बुद्धी, सिद्धी व शुभारंभाशी संबंधित.
- **कार्तिकेय/स्कंद** — युद्धदेवता म्हणून परंपरा.
- **सूर्य** — सूर्योपासनेतील प्रमुख देवता.

त्रिमूर्ती = ब्रह्मा + विष्णू + शिव.

१७ विष्णूचे दशावतार

- मत्स्य
- कूर्म
- वराह
- नरसिंह
- वामन
- परशुराम
- राम
- कृष्ण
- बुद्ध (काही परंपरांमध्ये बलराम)
- कल्की

UPSC Trap: दशावताराची यादी सर्व हिंदू परंपरांमध्ये एकसारखी नाही; विशेषतः बुद्ध/बलराम याबाबत परंपरागत फरक आढळतो.

१८ भक्ती परंपरा

- भक्तीमध्ये ईश्वराशी वैयक्तिक भक्तिसंबंध महत्त्वाचा.
- दक्षिण भारतातील आळवार — वैष्णव भक्ती; नयनार — शैव भक्ती.
- महाराष्ट्रात ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास यांसारख्या संतांनी भक्तीपरंपरेला मोठे योगदान दिले.
- उत्तर भारतात कबीर, मीराबाई, सूरदास, तुलसीदास इत्यादी संत महत्त्वाचे.
- भक्ती चळवळीने स्थानिक भाषांमधील धार्मिक साहित्याच्या विकासाला चालना दिली.

१९ हिंदू धर्मातील प्रमुख सण

- **दिवाळी** — विविध धार्मिक परंपरांमध्ये वेगवेगळे महत्त्व.
- **होळी** — वसंतोत्सव व विविध पौराणिक परंपरांशी संबंधित.
- **नवरात्र** — देवी उपासना.
- **दसरा/विजयादशमी** — विविध धार्मिक आख्यायिकांशी संबंधित.
- **रामनवमी** — रामजन्माशी संबंधित.
- **जन्माष्टमी** — कृष्णजन्माशी संबंधित.
- **महाशिवरात्री** — शिवोपासनेशी संबंधित.
- **गणेश चतुर्थी** — गणेश उपासना.
- **मकरसंक्रांत** — सूर्याच्या मकर राशीतील संक्रमणाशी संबंधित सौर उत्सव.

२० मंदिर वास्तुशैली

नागर शैली

- मुख्यतः उत्तर भारताशी संबंधित.
- शिखराची वैशिष्ट्यपूर्ण रचना.

द्रविड शैली

- मुख्यतः दक्षिण भारताशी संबंधित.
- विमान व भव्य गोपुरमांची परंपरा.

वेसर शैली

- नागर व द्रविड शैलींच्या संमिश्र वैशिष्ट्यांशी संबंधित शैली म्हणून वर्णन.

२१ राज्यसेवा + UPSC साठी अतिमहत्त्वाचे One-Liners

- हिंदू धर्माचा एकच संस्थापक नाही.
- सनातन धर्म हे हिंदू धार्मिक परंपरेतील एक प्राचीन नाव आहे.
- ऋग्वेद हा चार वेदांपैकी सर्वात प्राचीन मानला जातो.
- सामवेद भारतीय संगीतपरंपरेची विशेष संबंधित आहे.
- यजुर्वेद यज्ञविधीशी संबंधित आहे.
- अथर्ववेद विविध धार्मिक, सामाजिक व दैनंदिन जीवनाशी संबंधित मंत्रांसाठी प्रसिद्ध आहे.
- उपनिषदे तात्त्विक चिंतनाचे प्रमुख स्रोत आहेत.
- वेदांगे = 6.
- महाकाव्ये = रामायण व महाभारत.
- भगवद्गीता = महाभारताचा भाग.
- पुरुषार्थ = धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष.
- आश्रम = ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास.
- षड्दर्शन = सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, वेदांत.

- सांख्य = कपिल.
- योग = पतंजली.
- न्याय = गौतम.
- वैशेषिक = कणाद.
- पूर्वमीमांसा = जैमिनी.
- वेदांत = बादरायण.
- अद्वैत = आदि शंकराचार्य.
- विशिष्टाद्वैत = रामानुजाचार्य.
- द्वैत = मध्वाचार्य.
- शैव, वैष्णव, शाक्त हे प्रमुख धार्मिक संप्रदाय.
- आळवार = वैष्णव भक्ती; नयनार = शैव भक्ती.
- कर्म → पुनर्जन्म → संसार → मोक्ष ही महत्त्वाची संकल्पनात्मक साखळी.
- ब्रह्म व आत्मा यांचा संबंध हा उपनिषदिक तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू आहे.
- नागरी, द्रविड, वेसर या भारतीय मंदिर वास्तुशैलींचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे.

UPSC साठी एक महत्त्वाचा दृष्टिकोन

हिंदू धर्माला एकसंध, एकाच संस्थापकाचा किंवा एकाच पवित्र ग्रंथाचा धर्म म्हणून न पाहता, वैदिक परंपरा → उपनिषदिक चिंतन → महाकाव्ये/पुराणपरंपरा → विविध संप्रदाय → भक्ती व तांत्रिक परंपरा → आधुनिक धार्मिक-सामाजिक सुधारणा अशा दीर्घ ऐतिहासिक विकासातून समजणे अधिक अचूक आहे.